

بحران سوریه و افزایش دیاسپورای مسلمانان در اروپا^۱

حسین خانی^۲

استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه پیام نور

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۷/۱۳

چکیده

بحران داخلی سوریه، که از سال ۲۰۱۱ شروع شده است، همچنان پیامدهای ویرانگر و غم‌انگیزی برای مردم این کشور دارد. علاوه بر این، درگیری‌ها و خشونت‌های سوریه به آواره شدن مردم، گسترش تروریسم و تشدید اختلافات سیاسی و فرقه‌ای منجر شده و بدین ترتیب، بی‌ثباتی فزاینده‌ای را نیز در کل منطقه ایجاد کرده است. نکته قابل تأمل آن است که حدود نیمی از جمعیت سوریه به دلیل جنگ، ترک وطن کرده‌اند. با شروع بحران پناهندگان، اروپا این بحران را یک مسأله صرفاً محدود به خاورمیانه دانست، اما پس از چندی با افزایش موج پناهندگان، دولت‌های اروپایی به ناچار پذیرفتند که این مسأله نمی‌تواند منحصر به خاورمیانه یا دولت‌های مرزی باقی بماند، لذا در تلاش برای به اشتراک گذاردن بار این مسئولیت و یافتن راه‌حل‌های مشترک برای حل این بحران برآمدند. پرسش کنونی این است که چنین وضعیتی برای آوارگان و پناهجویان سوری در خاورمیانه و اروپا چگونه به وجود آمده است؟ در پاسخ، فرضیه مقاله با بهره‌گیری از نظریه دیاسپورا، این رخداد را حاصل جابجایی سرزمینی میان دولت‌ها و مهاجرت‌های گسترده فرامرزی می‌داند که بنا به «الزامات سیاسی» و «اعمال خشونت ساختاری» توسط داعش صورت گرفته و پیامد محیط فراملی آن منجر به پراکندگی از هسته اصلی و رفتن اجباری به چند مکان مختلف می‌گردد. بدین سان با روش کیفی و تکنیک کتابخانه‌ای به بحران سوریه به مؤلفه‌هایی نظیر: نسل‌کشی، اسارت زنان، برده‌داری و کنیز فروشی به عنوان دلایل عمده این پراکندگی دست یافته‌ایم.

واژه‌های کلیدی: سوریه، داعش، تروریسم، دیاسپورا، اروپا.

۱. این مقاله با استفاده از اعتبارات دانشگاه پیام نور انجام پذیرفته است.

مقدمه

ناآرامی‌های سوریه در مارس ۲۰۱۱ شروع شد و با آغاز سال ۲۰۱۲ این شورش به جنگی میان سوریه و گروه‌های تکفیری تبدیل شد. شهروندان سوری هدف اصلی گلوله‌های شلیک‌شده در این جنگ هستند و زندگی در چنین شرایط تأسف باری غیرقابل‌تصور است. بسیاری از حوزه‌های درگیری خارج از کنترل شهروندان است و حملات گروه‌هایی همچون داعش و جبهه النصره ثمره‌ای جز ویرانی و خرابی برای مردم سوریه نداشته است. از سوی دیگر برخی مردم نیز به دلیل حفظ جان خود ناچار به مهاجرت و دوری از مناطق تحت کنترل داعش شده‌اند.

بدین ترتیب، حضور داعش و اعمال خشونت ساختاری در منطقه بر وخامت اوضاع افزود. داعش بسیاری از سرزمین‌های سوریه را تصرف و مردم آن مناطق را وادار به اطاعت از حکومت خود کرد. پیش از پرداختن به مسئله مهاجرت‌های اعمال‌شده توسط داعش لازم است اشاره مختصری به مفهوم خشونت ساختاری^۱ گردد. در سیاست جهان شاهد چهار نوع خشونت هستیم: نخست، خشونت کلاسیک مطرح در نوشته‌های سنتی که ناظر بر صدمه زدن عمدی مثلاً در جنگ، شکنجه یا مجازات‌های غیرانسانی و اهانت‌بار است؛ دوم، محروم‌سازی افراد از نیازهای مادی اساسی‌شان به سرپناه، پوشاک، خوراک و آب؛ سوم، سرکوب که به از دست رفتن آزادی‌های انسان برای انتخاب باورهای خود و ابراز آن‌ها اشاره دارد؛ سرانجام، از خودبیگانگی هم‌شکلی از خشونت ساختاری بر ضد هویت ما و نیازهای غیرمادی‌مان به همبستگی و داشتن رابطه با دیگران است. خشونت ساختاری ناظر بر دومین، سومین و چهارمین نوع خشونت است (Galtung, 1985: 74)

بدین ترتیب، داعش همانند دیگر گروه‌های افراط‌گرا، با ترورها و قتل‌های سیستماتیک، اقلیت‌های سوری را مورد هدف گلوله قرار داد. این اقدامات وحشیانه باعث شد تا سوری‌ها به‌طور جمعی از کشور فرار کنند. به‌عنوان مثال، در اوایل سال ۲۰۱۴ میلادی، ترکیه میزبان بیش از ۶۰۰ هزار پناهنده سوری بوده است (Gause, 2014: 20). اسکان پناهندگان سوری که در اثر نزاع داخلی درگرفته در شهرهای شمالی سوریه و از بیم جان‌شان به ترکیه گریخته بودند به این کشور اجازه داد تا با این کار علاوه بر گرفتن ژست انسان‌دوستان و حقوق بشری، از

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية تراسات العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۲

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۷

این مسئله به مثابه اهرم مؤثر در بحران سوریه استفاده کند (کشاورز شکری و صادقیان، ۱۳۹۲: ۹۹)؛ زیرا از آغاز بحران سوریه، مرزهای ترکیه به مقر اصلی معارضان سیاسی و نظامی سوری تبدیل شده بود و اردوگاه‌های آوارگان پوششی برای حمایت از مخالفان و قاچاق اسلحه برای معترضان سوری بهره‌برداری می‌گردید (Mahfudh, 2012: 39). بدین ترتیب، ترکیه ضمن استقبال از جنگ اقتصادی اتحادیه عرب علیه مردم سوریه، در نظر داشت از معارضان سوری به‌عنوان برگ برنده خود در کشمکش با همسایه جنوبی‌اش استفاده نماید (کشاورز شکری و صادقیان، ۱۳۹۲: ۱۰۰). استفان ابریل، معاون سازمان ملل در امور بشردوستانه، در اگوست ۲۰۱۵ اعلام کرد که شمار جان‌باختگان در جنگ سوریه به بیش از ۲۵۰ هزار نفر می‌رسد و تا زمانی که این جنگ ادامه داشته باشد میلیون‌ها سوری قادر به بازگشت به سرزمین‌های خود نخواهند بود. سوری‌های خارج‌شده از سرزمینشان به‌ناچار باید به‌جایی بروند و سرانجام بسیاری از آنان، اردوگاه‌های آوارگان و پناهندگان است (طبرزدی، ۱۳۹۴).

از سوی دیگر، در ابتدای شروع بحران پناهندگان، اروپا این بحران را یک مسئله صرفاً محدود به خاورمیانه تلقی می‌نمود، اما پس از چندی دولت‌های مرکزی و شمال اروپا این بحران را، مشکل کشورهای مرزی همچون ایتالیا، بلغارستان و یونان برشمردند و به سهولت با استناد به مقررات دویلین^۱، کشورهایی که اولین نقطه ورود پناهندگان بودند را مسئول ثبت‌نام و اجرای پروسه پناهجویی دانستند؛ اما به‌مرور که شمار پناهندگان بسیار گسترش یافت و روزه‌روز نیز برشمار آن افزوده شد، قانون دویلین دیگر از اعتبار اولیه افتاد و دولت‌های اروپایی به‌ناچار پذیرفتند که این مسئله نمی‌تواند منحصر به خاورمیانه یا دولت‌های مرزی باقی بماند، لذا در تلاش برای به اشتراک گذاردن بار این مسئولیت و یافتن راه‌حل‌های مشترک برای حل این بحران برآمدند. پرسش کنونی این است که چنین وضعیتی برای آوارگان و پناهجویان سوری در خاورمیانه و در اروپا چگونه به وجود آمده است؟ در پاسخ، فرضیه مقاله با بهره‌گیری از نظریه دیاسپورا، این رخداد را حاصل جابجایی سرزمینی میان دولت‌ها و مهاجرت‌های گسترده فرامرزی می‌داند که بنا به الزامات سیاسی و اعمال

۱. برخی کشورهای اروپایی در ۱۵ ژوئن ۱۹۹۰، برای رسیدگی به تقاضاهای پناهجویی، قوانین مشترکی را ایجاد کرده‌اند. یکی از بخش‌های این سیستم، مقررات دویلین است. مقررات دویلین، یک قانون است که مشخص می‌کند از میان کشورهای عضو مقررات دویلین که ۳۲ کشور اروپایی هستند، بر اساس کدام یک از معیارهای موجود، از میان کشورهای مزبور، مسئول تصمیم‌گیری در مورد تقاضای پناهجویان است. این مقررات در نشانی <http://www.unhcr.org/fr-fr/pdf/09c0cbe94/> قابل‌دسترس است.

محدودیت برای گروه‌های مذهبی و قومی صورت می‌گیرد. (طبرزدی، ۱۳۹۴)

چارچوب مفهومی

واژه دیاسپورا به معنای پراکندگی و پخش شدن است. دیاسپورا واژه‌ای است که ریشه در کلمه یونانی Sperio و حرف اضافه Dia دارد. این مفهوم در دهه‌های اخیر، در معنای گسترده‌ای به کار رفته و گروه‌های مختلف اعم از پناهندگان سیاسی، کارگران مهمان، مهاجران و گروه‌های قومی و فرهنگی را در بر گرفته است. (اشرف نظری و سلیمی، ۱۳۹۵: ۱۷۳ - ۱۷۲) عبارت دیاسپورا یک ابزار مفهومی - تحلیلی است که ابتدا در مورد یهودیان به کار رفته است؛ اما در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ میلادی این واژه برای توصیف اجتماعاتی که به نوعی تاریخ مهاجرت و پراکنده شدن در کشورهای دیگر را دارند ولی همچنان تعلق به سرزمین اصلی خود را حفظ و از جوامع میزبان تا حدودی بیگانه هستند به کار رفت. همچنین دیاسپورا، به عنوان مفهوم بندی برای اشاره به جابه‌جایی جغرافیایی و سرزمین‌زدایی از هویت‌ها، فرهنگ‌ها و روابط اجتماعی در جهان معاصر مورد توجه قرار گرفته است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية تراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۴

همان‌طور که در سطور بالا نیز اشاره شد، دیاسپورا از نظر لغوی به معنای پراکندگی است اما با توجه به این‌که پدیده مهاجرت همواره یکی از عناصر برجسته در تاریخ آوارگان قومی در قرن بیستم است، در ادبیات علوم سیاسی از مهاجرت‌های گسترده قومی و مذهبی - ناشی از خشونت ساختاری - با اصطلاحاتی مانند دیاسپورا و ترانس ناسیونالیسم یاد می‌شود (حاتمی، ۱۳۹۶: ۶۷).

راجرز برای یکر عناصر کلیدی مشخص‌کننده دیاسپورا را پراکندگی در فضا، گرایش به سرزمین اصلی و حفظ مرزها که به یک گروه جمعی یا اجتماع اقلیت مهاجری اجازه می‌دهد که خودش را در برابر دیگران تعریف کند، می‌داند. بر این اساس، برای یکر، سه عنصر اصلی و تشکیل‌دهنده دیاسپورا را پراکندگی، سوگیری به سمت سرزمین مادری و حفظ حریم، می‌داند (Brubakar, 2005: 4-6).

از سوی دیگر، دو ویژگی بارز دیاسپورا از نظر ویلیام سافران از دیگر اندیشمندان این نظریه نیز عبارت است از:

۱. یک اجتماع یا گروه با اینکه از محل جغرافیایی خود دور هستند اما دارای دید، حافظه

و اسطوره‌های مشترک در مورد سرزمین اصلی (وطن) خود هستند.

۲. غالب این گروه جمعی به این مسئله اعتقاد دارند که هرگز از سوی جوامع میزبان پذیرفته نخواهند شد. (نظری و سلیمی، ۱۳۹۵: ۱۷۵ - ۱۷۴)

دو اندیشمند دیگر این حوزه یعنی سافران و کوهن، پراکندگی از هسته اصلی و رفتن اجباری به چند مکان مختلف را یک دیاسپورا می‌دانند. به گفته آن‌ها، این یک باور است که پناهجویان در دیاسپورا به‌طور کامل پذیرفته نمی‌شوند؛ بنابراین بازگشت به میهن، تعهد و حفظ میهن و در نهایت ارتباط با میهن در آگاهی جوامع دیاسپورا نقش اساسی دارد (Safran, 1991: 83-99). در نگاه سافران، یک مدل که می‌تواند یک دیاسپورای کامل را به تصویر کشد شامل مراحل: تاریخ پراکندگی، حافظه تاریخی مکانی که ریشه هویتی فرد در آنجاست، بیگانگی در کشور جدید، تمایل به بازگشت به وطن اصلی، حمایت‌های مداوم از وطن اصلی و حس تعلق و هویت جمعی به‌مثابه یک گروه می‌باشد.

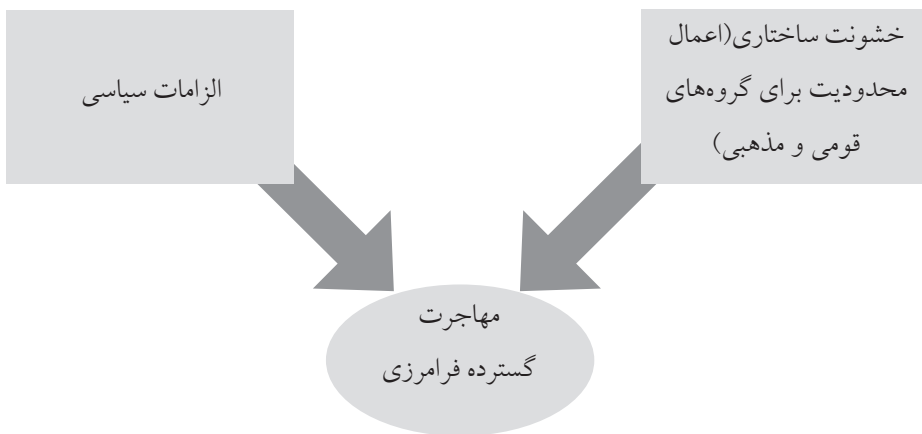
شفر از اندیشمندان دیگر این حوزه در همین رابطه، دیاسپورا را به‌مثابه یک گروه اقلیت قومی باریشه‌های مهاجرتی که در کشورهای میزبان برای حفظ تمایلات قوی با وطن اصلی خود کنش می‌کنند، می‌داند. (Sheffer, 1986: 3) سافران، دیاسپورا را بخشی از مردم که در خارج از وطن اصلی خود زندگی می‌کنند می‌داند (Safran, 1991: 76). ادامسون و اندرسون، دیاسپورا را پیامد محیط فراملی می‌دانند که به‌وسیله مکانیزم ایجاد هویت استراتژیک و به‌وسیله گروه‌های نخبه ایجاد می‌گردد، (Anderson, 1998: 9-11).

به‌طور کلی سه رویکرد مختلف در مطالعه دیاسپورا در ادبیات کنونی وجود دارد؛ رویکرد نخست، یک رویکرد سنتی است که اشاره دارد به اینکه جهانی شدن همراه خود تغییراتی را به وجود آورده است. رویکرد دوم، به شرایط اجتماعی دیاسپورا و فرایندهای خودشناسایی فراملی در ارتباط با دول میزبان و قومیت محلی تکیه دارد. رویکرد سوم؛ به بررسی فعالیت‌های سیاسی آوارگان اشاره دارد. مکاتبی که رویکرد سوم را پذیرفته‌اند، استدلال می‌کنند که آوارگان قومی، بازیگران سیاسی فعالی هستند که در ترویج هویت‌های رقیب که از کشور مستقل که در آن اقامت دارند درگیر هستند (حاتمی، ۱۳۹۶: ۶۷). در این مفهوم، بسیج سیاسی در رابطه با میهن یک ویژگی مهم از آوارگان محسوب می‌گردد (Adamson, Demetriou, 2006: 499-501).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسة العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

بدین ترتیب، می‌توان از دیاسپورا به‌مثابه حاصل جابجایی سرزمینی میان دولت‌ها و مهاجرت‌های گسترده فرامرزی یاد کرد که بنا به «الزامات سیاسی» و «اعمال محدودیت برای گروه‌های مذهبی و قومی» صورت می‌گیرد (حق‌پناه، ۱۳۸۷: ۲۰۵). بر اساس مطالب فوق می‌توان مدل زیر را برای تعیین متغیرها و جهت آزمون فرضیه این نوشتار به‌صورت زیر در نظر گرفت.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام
جمعه ترست العالم الاسلامی

سؤال اصلی پژوهش

پرسش اصلی این است که چنین وضعیت مهاجرت گسترده برای آوارگان و پناه‌جویان سوری در خاورمیانه و اروپا چگونه به وجود آمده است؟

فرضیه پژوهش

در پاسخ، فرضیه مقاله با بهره‌گیری از نظریه دیاسپورا، این رخداد را حاصل جابه‌جایی سرزمینی میان دولت‌ها و مهاجرت‌های گسترده فرامرزی می‌داند که بنا به «الزامات سیاسی» و «خشونت ساختاری» که به اعمال محدودیت برای گروه‌های مذهبی و قومی سوری منجر گردیده، صورت پذیرفته است.

پیشینه تجربی پژوهش

برخی نویسندگان در مقاله خود در پی تحلیل مسئله اسلام رادیکال در فرانسه هستند. ایشان با ارائه برخی شواهد تروریستی در سال‌های ۲۰۱۲ و ۲۰۱۴ در فرانسه و حمله به نشریه

شارلی هبدو در سال ۲۰۱۵ (به علت هتاکی به ساحت پیامبر اعظم (ص)) معتقدند موضوع اسلام‌گرایی افراطی به موضوع مجادلات وسیعی در محافل آکادمیک و حوزه عمومی فرانسه و کشورهای اروپایی تبدیل شده است. بدین ترتیب، به واکاوی ریشه‌های اسلام‌گرایی رادیکال در میان دیاسپورای مسلمان فرانسه در سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۵ پرداخته‌اند (اشرف نظری و سلیمی، ۱۳۹۵) در نوشتاری دیگر، نویسنده پس از اشاره به تاریخچه حضور مسلمانان در اروپا در دوران معاصر و وضعیت آماری مسلمانان در اروپا به بررسی الگوهای متفاوت تعامل با مسلمانان در اروپا، ارزیابی وضعیت اجتماعی و سیاسی مسلمانان در اروپا و نهایتاً به سناریوهای مطرح در خصوص چشم‌انداز آینده اسلام سیاسی در قاره سبز پرداخته است. (شیر غلامی، ۱۳۸۸).

پژوهش‌گر دیگر معتقد است در دو دهه گذشته در بسیاری از کشورهای اروپایی شاهد نوعی تمایز حقوقی و سیاسی بین شهروندان این کشورها هستیم. این دوگانه انگاری تحت تأثیر عواملی همچون حادثه ۱۱ سپتامبر و برخی انفجارها در شهرهای اروپایی بیشتر متوجه شهروندان مسلمان این کشورها شده است. ایجاد تمایز بین شهروندان مسلمان و غیرمسلمان در کشورهای اروپایی مانند انگلستان در سال‌های اخیر به اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی منجر شده است. این پژوهش درصدد پاسخگویی به این پرسش اساسی است که چه عواملی موجب ظهور اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی در انگلستان شده ظهور و نمودهای این پدیده به چه صورت بوده است؟ یافته‌های کلی پژوهش نشان می‌دهد که عواملی هویتی نقش مهمی در ایجاد دوگانگی، غیریت‌سازی و اسلام‌هراسی در بریتانیا داشته‌اند. (صبغیان و خاکسار، ۱۳۹۵)

اثر بعدی با پرداختن به اهمیت حضور مسلمانان در کشورهای اروپایی و روند رو به رشد مهاجرت مسلمانان به اروپا و امریکا از یک‌سو و گرایش غیرمسلمانان به اسلام و موج جدید اسلام‌گرایی در کشورهای غربی از سوی دیگر، معتقد است اروپائیان به شکل‌های گوناگون درصدد ایجاد مانع برای گسترش اسلام از طریق؛ القای اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی در رسانه‌ها و اتخاذ سیاست ترویج اسلام اروپایی^۱ می‌باشند. (قربان پور دلاور، ۱۳۹۳) بر این اساس در این آثار «دیاسپورا» به‌عنوان مفهومی مفروض تلقی شده و به مکانیسم افزایش پناه‌جویان مسلمان

در اروپا و بحران سوریه به صورت ویژه و به عنوان یکی از تأثیرگذارترین عامل گسترش دیاسپورا در موج سوم مهاجرت مسلمانان به اروپا در دوران معاصر نپرداخته‌اند. بدین ترتیب در این نوشتار پس از عنوان نمودن ادوار مهاجرت مسلمانان به اروپا در زمان معاصر به مثابه «الزامات سیاسی» و کاربست «خشونت ساختاری» در چارچوب اعمال محدودیت برای گروه‌های مذهبی و قومی سوری از سوی گروهک سلفی - تکفیری داعش به عنوان عوامل مؤثر در افزایش روند مهاجرت و گسترش دیاسپورای مسلمانان به اروپا اشاره خواهد شد.

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، کیفی و ازلحاظ هدف، کاربردی تلقی می‌گردد؛ هم‌چنین نحوه گردآوری اطلاعات در این تحقیق روش اسنادی □ کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از اطلاعات موجود در فضای مجازی نیز می‌باشد.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
جمعه نر است العالم الاسلامی

یافته‌های پژوهش

در ادامه و بر اساس مدل تحقیق به دو عامل مهم تأثیرگذار برافزایش روند مهاجرت مسلمانان در اثر بحران سوریه طی سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۵ به اروپا می‌پردازیم که در محورهای «الزامات سیاسی» و «خشونت ساختاری داعش و اعمال سیاست‌های مهاجرتی» مطرح می‌گردند.

ادوار مهاجرت و شکل‌گیری دیاسپورای مسلمان در اروپا (الزامات سیاسی)

سه جریان اصلی مهاجرت مسلمانان به اروپا را می‌توان چنین عنوان نمود: دوره نخست، از سال ۱۹۴۵ آغاز و تا ۱۹۷۰ ادامه می‌یابد. این دوران مقارن با پایان جنگ جهانی دوم و ضرورت بازسازی اروپا است که مستلزم بهره‌گیری از نیروی کار مهاجر بود. (شیرغلامی، ۱۳۸۸: ۳۹۷). پس از جنگ جهانی دوم، کشورهای اروپایی برای بازسازی خود، به نیروی کار سایر کشورهای جهان، نیازمند بودند؛ در این راستا طی چند دهه پس از جنگ، تعداد زیادی کارگر از کشورهای آفریقایی و آسیایی به‌ویژه از جوامع اسلامی، رهسپار اروپا شدند؛ دولت‌های اروپایی با فرض اینکه حضور آن‌ها موقتی است، به‌نوعی سعی می‌کردند با تفاوت‌های فرهنگی آن‌ها کنار بیایند؛ (صباغیان و خاکسار، ۱۳۹۵: ۱۳۴). علی‌رغم بحران نفتی ۱۹۷۳ و ۱۹۷۴ که پایان روند

بازسازی اقتصاد اروپا را رقم زد ولی روند مهاجرت مسلمانان متوقف نشد و موج دوم، در اواسط دهه ۱۹۷۰ آغاز شد که به واسطه آن خانواده کارگران مهاجر مسلمان به آن‌ها پیوسته و شاهد مرحله جدیدی هستیم. گردآمدن خانواده‌ها سرآغاز دگرگونی سرنوشت‌ساز در ماهیت روابط بین مسلمانان و اروپایی‌ها بود به نحوی که برای مسلمانان این امر افزایش فرصت‌ها جهت تعامل در خارج از محل کار را در پی آورد (شیرغلامی، ۱۳۸۸: ۳۹۸).

بدین ترتیب، باگذشت چند دهه از ورود این مهاجران در کشورهای اروپایی، اقلیت‌های قومی و مذهبی از جمله مسلمانان، به‌طور روزافزونی در پی به رسمیت شناختن و حمایت از متمیزه‌های فرهنگی خود بوده‌اند (صباغیان و خاکسار، ۱۳۹۵: ۱۳۴). در این برهه از زمان آن‌ها به‌طور جدی درگیر مسائلی نظیر حقوق اجتماعی، رفاه، آموزش، بهره‌گیری از خدمات اداری، مدنی، تشکیل مساجد و مراکز اسلامی شدند. مرحله سوم، به دهه ۱۹۸۰ به بعد بازمی‌گردد که اغلب به خاطر کشمکش‌های سیاسی و ناآرامی‌های اجتماعی در جوامع اسلامی و ناآرامی‌های حوزه بالکان که در پی فروپاشی بلوک شرق رخ داده بود از مهم‌ترین دلایل موج سوم مهاجرت به‌طور عام و مسلمانان به‌طور خاص به شمار می‌آید (شیرغلامی، ۱۳۸۸: ۳۹۸). مسلمانان اروپا به‌عنوان اقلیتی عمده و اثرگذار شامل بوسنیایی‌ها، ترک‌ها، ایرانی‌ها، اردنی‌ها، لبنانی‌ها، فلسطینی‌ها، افغانی‌ها، پاکستانی‌ها و سوری‌ها هستند.

مطابق نظر بسام طیبی در سال ۲۰۰۴ مسلمانان ساکن اروپا به ۱۷ میلیون نفر و در سال ۲۰۰۶ به ۲۰ میلیون نفر افزایش یافته است. وی معتقد است این تعداد تا سال ۲۰۳۰ به ۴۰ میلیون نفر خواهد رسید (Tibi, 2007:157). افزایش جمعیت مسلمانان به همراه حادثه ۱۱ سپتامبر و حوادث تروریستی پس‌از آن، تمایزهای فرهنگی مسلمانان اروپا را به چالش هویتی تبدیل کرده است؛ در واکنش به این وضعیت، ابتدا با طرح موضوع اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی، اقدام‌های عملی زیادی صورت گرفت که برخی از آن‌ها نیز حالت خشونت‌آمیز داشت (صباغیان، ۱۳۹۴: ۲)؛ این نموده‌ها در سطوحی مختلف، همچون: سطح دولت مانند شرایط سخت استخدام، تبعیض در دادرسی و در سطح فضای عمومی جامعه، مانند طرد جوانان و نوجوانان مسلمانان از جمع گروه‌های دوستان و همسالان قابل مشاهده هستند. (مرشدی‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۶۰ - ۲۵۵)

از سوی دیگر، دلایل مهاجرت و پناهندگی سوری‌ها را می‌توان به دودسته کلی داخلی و

بین‌المللی شامل؛ فشارهای سیاسی، رشد پائین اقتصادی، افزایش بیکاری و بروز تعارضات خشونت‌بار تقسیم‌بندی نمود (Ragab, Rahmeire & Siegel, 2017: 12). در این میان، ادوار تاریخی این مهاجرت‌ها را نیز می‌توان در قالب چهار موج مشاهده نمود. موج اول به زمان امپراطوری عثمانی و در نیمه قرن نوزدهم برمی‌گردد که با الزام و اجبار سیاسی و نظامی اتخاذ شده از سوی امپراطوری عثمانی، سوری‌ها مجبور به مهاجرت به ایالات متحده، امریکای جنوبی، اروپا و استرالیا شدند. (Mehchy & Doko, 2011: 13) موج دوم که از اواسط دهه ۱۹۵۰ میلادی آغاز شد دربرگیرنده نخبگان، کارآفرینان، سرمایه‌داران و کارگران ماهر بود که به دلیل اتخاذ و کاربرد سیستم انعطاف‌ناپذیر رژیم سوسیالیست وقت در سوریه باعث مهاجرت آن‌ها به لبنان، کشورهای خلیج فارس، اروپا و با شدت کمتری به ایالات متحده امریکا گردید. (Di Bartolomeo, 2012: 13) موج سوم نیز از اواسط دهه ۱۹۷۰ میلادی شکل گرفت که هم‌زمان با رشد اقتصاد نفت‌پایه کشورهای عربی خلیج فارس بود اما در دهه ۸۰ میلادی با اتخاذ سیاست‌های سخت‌گیرانه نسبت به تعداد کارگران عرب در محدودسازی حضور آن‌ها، این موج متوقف گردید. علاوه بر این با پایان یافتن جنگ داخلی لبنان (۱۹۸۹ □ ۱۹۷۵) عاملی برای تشویق و جذب کارگران با مهارت‌های پائین‌تر در لبنان گردید. این روند تا سال ۲۰۰۵ یعنی ترور رفیق حریری نخست‌وزیر اسبق لبنان ادامه یافت که در اثر این رخداد و تیره شدن روابط دو کشور، متوقف شد.

موج چهارم مهاجرت سوری‌ها که اخیراً اتفاق افتاده و سبب خروج مهاجران گردیده است به دلیل بحران و خشونت به وجود آمده از سال ۲۰۱۱ میلادی در این کشور است (-Raga, Rahmeire & Siegel, 2017: 12). در ادامه به عامل دوم یعنی خشونت‌های اعمال شده از سوی تروریست‌های داعش خواهیم پرداخت.

خشونت ساختاری داعش و اعمال سیاست‌های مهاجرتی

خروج ایالات متحده از عراق بحران‌زده و چندپاره به لحاظ مذهبی و قومی درحالی که به دلیل سیاست‌های فرقه‌گرایانه دولت مالکی از سال ۲۰۰۵ باعث شد تا کنشگران مهمی مانند گروه‌های قومی و مذهبی به دلیل تبعیض‌ها و سرکوب‌های نظام‌مند کشورهای عربی و اسلامی، صحنه را برای مطالبه و خواست‌های خود مناسب ببیند. این امر به‌نوبه خود سبب

شد تا با آماده شدن زمینه برای فعالیت گروه‌های تروریستی مانند دولت اسلامی عراق و شام یا همان داعش، به‌مثابه اصلی‌ترین و منسجم‌ترین گروه اسلامی رادیکال، خلأ ایجادشده در حوزه حکمرانی عراق و سوریه را با تصرف موصل، تکریت و بخش‌های بزرگی از استان الانبار و به علت اشتراکات زیاد فرهنگی، قومی و مذهبی و دارا بودن مرز مشترک طولانی با سوریه تا اندازه زیادی پر کرده و سبب پیوند بحران سوریه با بحران عراق گردد (صالحی و مرادی نیاز، ۱۳۹۴: ۱۰۵ - ۱۰۴) اما درعین حال پس از تسلط بر بخش‌هایی از عراق و سوریه به اعمال محدودیت‌هایی برای اقوام و پیروان مذاهب دیگر پرداختند. این خشونت‌ها در مجموع باعث به وجود آمدن ۱۲ میلیون آواره شده است (UNHCR, 2016a: 14). بر اساس آمار کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد در ژانویه ۲۰۱۶ میلادی، تعداد پناهندگان ثبت‌شده سوری در اروپا تا ۱۹ ژانویه ۲۰۱۶، برابر با ۴/۶۰۳/۳۶۳ میلیون نفر بوده است. سه کشور که بیشترین آواره سوری را در خود جا داده‌اند به ترتیب عبارت‌اند از: ترکیه، لبنان و اردن (UNHCR.ORG, 2016) از این تعداد آوارگان، ترکیه با ۲ میلیون و ۷۶۵ هزار نفر، لبنان با یک میلیون و ۱۷ هزار نفر و اردن با ۶۵۵ هزار و ۴۰۰ نفر (UNHCR, 2016 b: 36). مبادرت به پذیرفتن و اسکان آن‌ها پرداخته‌اند و فقط ۱۲ درصد از آوارگان سوری به اروپا

رسیده‌اند که بیشترشان در آلمان و سوئد پناهنده گردیده‌اند (De Bel-Air, 2016)

افزون بر این ورود تعداد زیادی مهاجر به اروپا بحران بزرگی برای این اتحادیه و یکپارچگی آن پدید آورده است. این در حالی است که بسیاری از کشورهای این ناحیه، مانند آلمان با رشد منفی جمعیت مواجه‌اند و ورود آوارگان به خاک خود را فرصتی برای تداوم رشد اقتصادی خود می‌دانند. (ILO, 2014)

نقض حقوق زنان و کودکان

ایزدی‌ها یکی از اقلیت‌های مذهبی کردزبان هستند که در نزدیکی موصل و منطقه سنجانر عراق به سر می‌برند، اما گروه‌هایی با جمعیت کمتری نیز از آن‌ها وجود دارند که در مناطقی همچون ترکیه، سوریه، گرجستان، ایران، و ارمنستان حضور دارند. گرچه آمار دقیقی از جمعیت ایزدی‌ها در دست نیست، ولی حدود جمعیت آنان در عراق، سوریه، ترکیه و قفقاز تا ۵۰۰ هزار نفر برآورد می‌شود که نزدیک ۲۰۰ هزار نفر از آنان در عراق زندگی می‌کنند. ایزدی‌ها به زبان کردی صحبت می‌کنند و از گویش کرمانجی برخوردار هستند. آیین آنان

ایزدی است که یک دین باستانی کردی است و ریشه در آئین‌های باستانی چون مانوی و زرتشتی دارد.

نیروهای داعشی در تاریخ ۳ اوت سال ۲۰۱۴، با حمله به شهر سنجار عراق، در مدت زمان کمی این شهر را به تسخیر خود درمی‌آوردند. (TIM ARANGOT, AUG. 3, 2014) در ابتدای حملات داعش پیشمرگه‌های کرد (نیروهای مسلح کرد)، شروع به پاسخ نمودند ولی به دلیل اینکه از امکانات تسلیحاتی ضعیفی برخوردار بودند، نتوانستند کاری را پیش برند و شهر به تسخیر داعشی‌ها می‌افتد. در طول تسخیر سنجار بیش از ۵۰۰ ایزدی کشته شدند و ۵۰۰۰۰ ایزدی آواره شدند. (washingtonpost, 14/08/2014)

نسل‌کشی، اسارت، تجاوز و اعدام

داعشی‌ها پس از تسخیر شهر، مردانی را که قادر به جنگیدن بودند، قتل عام کردند، سپس به سراغ زنان و دختران جوان رفتند و آنان را برای التذاذ جنسی به اسارت درآوردند. پس از حمله داعشیان به شهر سنجار محل زندگی ایزدی‌ها، زنان و کودکان و کهن سالان از ترس داعش به کوه‌ها فراری شدند. از جمله این افراد ۴۰ کودک بودند که در آفتاب گرم از تشنگی کشته شدند.

این اقدام آن‌ها حتی بیانیه یونیسف را در خصوص اقدامات وحشیانه داعش علیه کودکان سنجار را در برداشت. در این گزارش آمده است که ۴۰ نفر از کودکان سنجاری بر اثر خشونت مسلحانه، آوارگی و کمبود آب جان‌باخته‌اند و این امر نگرانی زیادی را ایجاد کرده است، چراکه ۲۵ هزار کودک در مناطق کوهستانی اطراف سنجار سرگردان هستند و به شدت به کمک‌های انسان دوستانه از جمله آب آشامیدنی و خدمات بهداشتی نیاز دارند. (<http://fa.nasrtv.com>)

برده‌داری و کنیز فروشی

فروش زنان و دختران اسیر به‌عنوان کنیز از منابع درآمدی داعش است (حسینی، محمودی و محمودی، ۱۳۹۴: ۷۱) تا قبل از تصرف منطقه کردنشین سنجار، داعش زنان و دختران را برای سوءاستفاده و رفع نیازهای شهوانی خود می‌خواست اما با تصرف سنجار که ساکنان ایزدی آن شاخه‌ای از مسیحیت هستند، این گروه باسبیلی از زنان و دختران روبرو شد به طوری که

انجمن مطامعت جهان اسلام
Islamic World Women Association
جمعة ترست العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۲

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۳

الشبلی یکی از اعضای این گروه در توییت خود با گستاخی تمام از بهتر بودن دختران کرد و سفید بودن آن‌ها نسبت به دیگر دخترها ابراز شگفتی می‌کند. از همان موقع این زنان تبدیل به کالای درآمدی برای داعش شدند. داعش بعد از به اسارت گرفتن این زنان آن‌ها را به مکان‌های امن منتقل می‌کند و به مدت ۲ تا ۳ روز آن‌ها را زیر نظر دارد. سپس شروع به جداسازی می‌کند اولین جداسازی در خصوص دختران باکره انجام می‌شود بدین صورت که دختران باکره بلافاصله از بقیه جدا می‌شوند و به مکانه‌ای نامعلومی برده می‌شوند تاکنون از این دختران خبری منتشر نشده است اما پیش‌بینی می‌شود این دختران به بازار خلیج فارس برده می‌شوند. بعد از این جداسازی سران این گروه می‌آیند و دختران موردنظر خود را انتخاب می‌کنند و با خود می‌برند. بقیه دختران نیز به سوریه منتقل شده و در بازار رقه به تاجران آفریقایی فروخته می‌شود. دخترانی که مورد سوءاستفاده این گروه قرار می‌گیرند به هیچ‌عنوان حق سقط کردن بچه یا جلوگیری از بارداری را ندارند و در صورت انجام این کار با آن‌ها شدیداً برخورد خواهد شد بنا به اعتقاد داعشی‌ها این کودکان در آینده قرار است مجاهد شوند. (Amnesty International, 2014: 5-8)

اعدام دسته‌جمعی سربازان و دانشجویان عراقی در تکریت

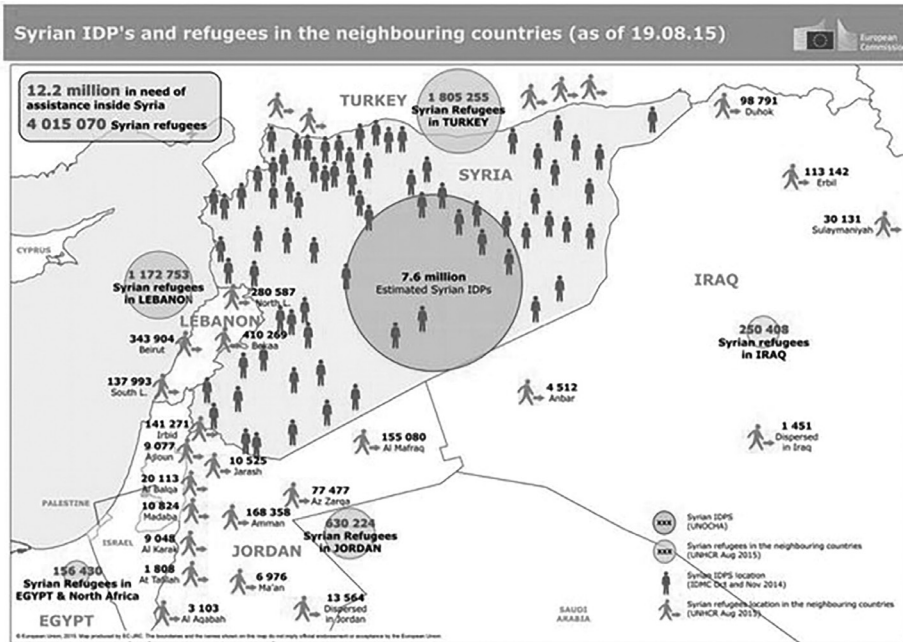
درعین حال، دیده‌بان حقوق بشر خبر از اعدام دست‌کم ۱۶۰ الی ۱۹۰ تن از سربازان عراقی توسط داعش در تکریت می‌دهد. همچنین سازمان حقوق بشر اعلام نموده است که تصاویر ماهواره‌ای به‌خوبی نشان می‌دهد که داعشیان پس از تسلط یافتن بر شهر تکریت، در تاریخ ۱۱ تا ۱۴ ژوئن ۲۰۱۴، دست به اعدام دسته‌جمعی سربازان عراقی در پایگاهی در این شهر زدند. (خبرگزاری ایسنا، ۶ تیر ۱۳۹۳) <http://www.isna.ir>

داعش در تاریخ ۱۵ ژوئن ۲۰۱۴ اعلام نمود که این گروه تروریستی هزار و ۷۰۰ نفر از دانشجویان دانشکده نیروی هوایی عراق که در پایگاه سباکیر در شمال تکریت مشغول به خدمت بوده‌اند را اعدام کرده است. این افراد حدود یک هفته قبل از این حادثه خود را تسلیم داعش کرده بودند و داعش ۸۰۰ نفر از دانشجویان اهل سنت این دانشکده را به دستور ابوبکر البغدادی عفو نمود و مابقی را به‌صورت دسته‌جمعی کشته است. (خبرگزاری ایرنا،

<http://www.irna.ir> (۱۳۹۳/۰۳/۲۵)

نگاهی به وضعیت پناهندگان سوری در خاورمیانه

مطابق مرحله سوم مهاجرت مسلمانان به اروپا که اغلب به دلایل کشمکش‌های سیاسی و ناآرامی‌های اجتماعی در جوامع اسلامی عنوان گردید از زمان شروع جنگ در سال ۲۰۱۱ بیش از ۱۲ میلیون سوری وادار به ترک وطن و حرکت به سمت کشورهای همسایه شدند. بسیاری از آن‌ها در کمپ‌هایی در کشورهای همسایه در شرایطی تأسّف‌بار به سر می‌برند و هزاران نفر از پناهندگان سوری خطر غرق شدن در دریا را به امید یافتن زندگی بهتر به جان می‌خرند. ممکن است عمق فاجعه فقط در تصاویر و خبرها منتشرشده به چشم نیاید اما واقعیتی است غیرقابل انکار (طبرزدی، مسعود، ۱۳۹۴).

نمودار ۱ - پراکندگی آوارگان سوری در کشورهای هم‌جوار سوریه تا اگوست ۲۰۱۵

علی‌رغم مذاکرات صلح پی‌درپی به رهبری سازمان ملل متحد، اعلامیه ۲۰۱۲ ژنو ۵ و تلاش‌های گروه بین‌المللی حمایت از سوریه و گروه‌های کاری وابسته به آن، طرف‌های درگیر هنوز به توافقی برای پایان جنگ دست نیافته‌اند. چهارمین دور مذاکرات بین طرف‌های درگیر در جنگ سوریه در فوریه سال ۲۰۱۷ میلادی در ژنو برگزار شد. در این دور از مذاکرات و هم‌راستا با قطع‌نامه شماره ۲۲۵۴ شورای امنیت سازمان ملل متحد، سه محور

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Muslim Association
جمعية نراست العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۴

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۷

برای مذاکرات آینده تعیین شد که عبارت بودند از: حاکمیت، قانون اساسی و انتخابات. علاوه بر این، مذاکره‌کنندگان یک محور موردی را نیز برای مذاکرات آینده مدنظر قرار دادند که به بحث‌های مربوط به اقدامات ضد تروریستی اختصاص داشت. شش سال درگیری باعث شده است جمعیت غیرنظامی سوریه متحمل تلفاتی سنگین شود. امید به زندگی در سوریه ۲۰ سال کاهش یافته است و روند توسعه اقتصادی و انسانی این کشور نیز به اندازه ۴۰ سال پسرفت داشته است. (<https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files>)

این شرایط باعث شده است تا تعداد زیادی از مردم سوریه کشورشان را ترک کنند. اردوگاه آوارگان داخلی (IDP) و اردوگاه‌های پناهندگان در کشورهای همسایه مانند لبنان و ترکیه و اردن مقصد بعدی این آوارگان است. مطابق آمارهای رسمی، در مجموع حدود نیمی از کل جمعیت سوریه به دلیل جنگ ترک وطن کرده‌اند و این در حالی است که برای بسیاری از آن‌ها دیگر خانه‌ای وجود ندارد تا بازگردند. بر اساس نمودار پایین از آغاز بحران داخلی در سوریه تاکنون بیش از ۱۲ میلیون نفر از جمعیت این کشور خانه و کاشانه خود را ترک کرده‌اند. (طبرزدی، مسعود، ۱۳۹۴)

تأثیر بحران بر اقتصاد کشورهای هم‌جوار

بانک جهانی در پایان سال ۲۰۱۵ گزارشی را منتشر کرد که نشان می‌داد جنگ سوریه اثرات منفی زیادی بر اقتصادی کشورهای منطقه داشته است به گونه‌ای که بسیاری از نیروهای کار سوریه در جنگ کشته شده و یا به خارج از سوریه رفته‌اند. تأثیرات مخرب جنگ سوریه و گسترش آن به کشورهای هم‌جوار تا زمان انتشار این گزارش بالغ بر ۳۵ میلیارد دلار هزینه داشته و این رقم رو به افزایش نیز بوده است. همچنین بر اساس آمارهای سازمان ملل، زیرساخت‌های مهم این کشور نیز مورد حمله قرار گرفته‌اند. بر این اساس، حدود ۲۶۰ هزار سوری در جریان جنگ داخلی این کشور کشته و ۶ / ۴ میلیون نفر دیگر نیز مجبور به ترک منازل خود شده‌اند (World Bank, 2015: 16-17)

میزان این خسارت از کشوری به کشور دیگر متفاوت می‌باشد، به گونه‌ای که بر اساس گزارش بانک جهانی سوریه ۲۳ درصد و عراق ۲۸ درصد و لبنان ۱۱ درصد خسارت دیده است. از سویی دیگر لبنان پذیرای بیش از ۲۰ درصد پناهجویان سوری بوده است به طوری که

این مسئله مصرف‌گرایی در این کشور را افزایش داده و حتی مشکلات اقتصادی بسیاری را ایجاد کرده است چراکه آنان به دنبال فرصت کاری می‌گردند که خود بار اجتماعی، امنیتی و اقتصادی به همراه دارد. اردن نیز بیش از ۲۰ درصد پناه‌جویان سوری و عراقی را در خود جای‌داده است، که یک‌بار اقتصادی سنگینی را بر این کشور فقیر وارد کرده است. از آنجایی‌که این کشور بیش از ۴۰ درصد صادرات خود به ترکیه و اروپا را از طریق سوریه انجام می‌دهد است، با بسته شدن معبرهای بین سوریه و اردن، این کشور دچار خسارت‌های اقتصادی بسیاری گردیده است (World Bank, 2015: 19-21)

نگاهی به وضعیت پناهندگان سوری در اروپا

در حالی‌که بیش از ۶ سال از آغاز بحران و جنگ داخلی گسترده در سوریه می‌گذرد، مطالعه آمار و ارقام ابعاد فاجعه انسانی روی داده در سوریه، بسیار تألم‌برانگیز است. تاکنون بیش از ۱۲ میلیون نفر از جمعیت این کشور در اثر جنگ خانه و کاشانه خود را ترک کرده‌اند؛ از این تعداد بیش از ۴ میلیون نفر از شهروندان سوری مجبور به ترک این کشور و پناهندگی و آوارگی در کشورهای مجاور شده‌اند (شکل ۱). لازم به ذکر است، کل جمعیت سوریه پیش از بحران ۲۰۱۱ بالغ بر ۲۳ میلیون نفر بوده است. (Kawakibi, 2013: 5)

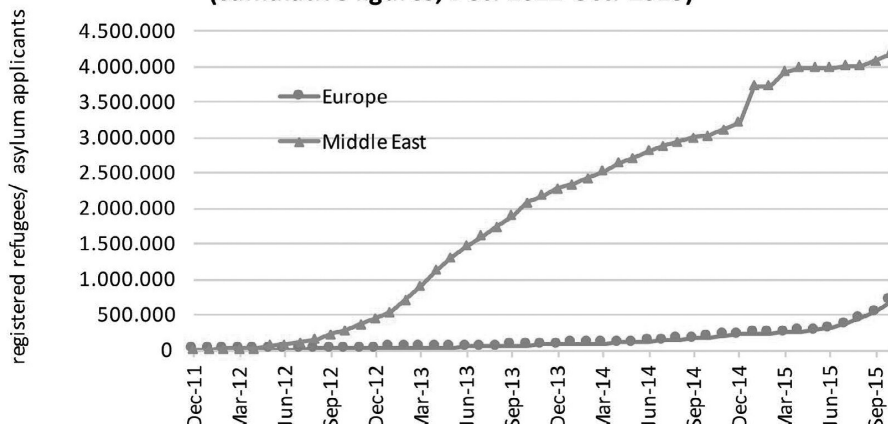

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة تراست العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۶

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۰

**Syrian refugees registered in the Middle East and in Europe
(cumulative figures, Dec. 2011-Oct. 2015)**

Sources: Europe: Eurostat, cumulative monthly registration figures of first time applicants, 31 Oct. 2015 for EU-

نمودار ۲- آوارگان ثبت‌شده سوری در خاورمیانه و اروپا (دسامبر ۲۰۱۱ لغایت اکتبر ۲۰۱۵)

در ادامه آمارهای منتشره شده در خصوص بحران انسانی سوریه از آغاز تاکنون در کشورهای اروپایی را عنوان می‌نماییم:

** جمع کل آوارگان جنگ سوریه ۱۲ میلیون نفر می‌باشد

** ۴.۲ میلیون نفر سوری هم مجبور به خروج از کشور شده‌اند

** بیشترین تعداد آوارگان سوریه‌ای در کشور خارجی، ترکیه با بیش از ۲ میلیون و ۱۳۸

هزار نفر است

** هزینه آوارگان سوری برای ترکیه تاکنون ۸ میلیارد دلار اعلام شده است

** میزان کمک دریافتی دولت ترکیه بابت آوارگان از دیگر کشورها و سازمان‌های

بین‌المللی ۴۱۸ میلیون دلار است (ILO,2015)

** میزان مقرری ماهانه دولت آلمان برای هر پناهجوی سوری ۱۴۳ یورو می‌باشد

** میزان مقرری هر پناهجوی سوری پس از اسکان در کمپ‌های آوارگان در آلمان ۲۱۶

یورو است

** میزان مقرری ماهانه دولت آلمان به هر پناهجوی سوری که بالای ۱۵ ماه در آلمان

اقامت داشته باشد ۴۰۰ یورو می‌باشد.

** تعداد آوارگان سوری که تاکنون به اروپا (غیر از ترکیه) رفته‌اند ۵۱۲ هزار و ۹۰۹ نفر

اعلام شده است (Sirkeci,2015: 185-187)

در ادامه به تعداد پناهجویان سوری به تفکیک در برخی کشورهای اروپایی و ترکیه نیز

اشاره می‌شود:

ردیف	کشور	تعداد پناهجو (به نفر)	ردیف	کشور	تعداد پناهجو (به نفر)
۱	ترکیه	۲ میلیون و ۱۳۸ هزار و ۹۷۷ نفر	۲۰	ایتالیا	۲ هزار و ۱۶۸
۲	آلمان	۱۲۵ هزار و ۴۴۱ نفر	۲۱	مقدونیه	۲ هزار و ۵۷
۳	صربستان	۱۰۹ هزار و ۵۴ نفر	۲۲	مالت	۹۲۸
۴	سوئد	۸۰ هزار و ۳۶۰ نفر	۲۳	لهستان	۷۱۸
۵	مجارستان	۵۴ هزار و ۱۲۵	۲۴	فنلاند	۶۵۶
۶	اتریش	۲۳ هزار و ۷۵۷	۲۵	کرواسی	۳۵۲
۷	هلند	۱۸ هزار و ۹۶	۲۶	جمهوری چک	۳۰۴

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراست العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیان اسلام

۲۴۱	لوکزامبورگ	۲۷	۱۵ هزار و ۷۱۴	بلغارستان	۸
۱۸۸	پرتغال	۲۸	۱۳ هزار و ۲۳۰	دانمارک	۹
۱۸۷	آلبانی	۲۹	۸ هزار و ۶۸۳	سوئیس	۱۰
۱۸۷	اسلونی	۳۰	۷ هزار و ۵۱۰	بریتانیا	۱۱
۱۰۱	ایرلند	۳۱	۸ هزار و ۵۰	فرانسه	۱۲
۱۰۰	بوسنی و هرزگوین	۳۲	۸ هزار و ۲۳۰	بلژیک	۱۳
۸۹	لتونی	۳۳	۷ هزار و ۸۵۴	نروژ	۱۴
۶۱	اسلواکی	۳۴	۶ هزار و ۲۵۳	اسپانیا	۱۵
۴۲	استونی	۳۵	۳ هزار و ۹۶۹	یونان	۱۶
۲۸	لیتوانی	۳۶	۲ هزار و ۹۶۲	مونتنگرو	۱۷
۱۴	ایسلند	۳۷	۲ هزار و ۶۲۲	قبرس	۱۸
۵	لیختن‌اشتاین	۳۸	۲ هزار و ۳۳۲	رومانی	۱۹

منبع: سایت خبری الف - ۹ آبان ۱۳۹۴ - <http://alef.ir/vdcmeq1o2bqxx8.ala2.html?306079>

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

سیاست‌های مهاجرتی و واکنش اروپا به بحران پناهجویان سوری

در ابتدای شروع بحران پناهندگان، اروپا این بحران را یک مسئله صرفاً محدود به خاورمیانه دانست، اما پس از چندی دولت‌های مرکزی و شمال اروپا این بحران را، مشکل کشورهای مرزی همچون ایتالیا، بلغارستان و یونان برشمردند و به سهولت با استناد به مقررات دوبلین، کشورهایی که اولین نقطه ورود پناهندگان بودند را مسئول ثبت‌نام و اجرای پروسه پناهجویی دانستند؛ اما به مرور که شمار پناهندگان بسیار گسترش یافت و روزبه‌روز نیز برشمار آن افزوده شد، قانون دوبلین از اعتبار اولیه افتاد و دولت‌های اروپایی به‌ناچار پذیرفتند که این مسئله نمی‌تواند منحصر به خاورمیانه یا دولت‌های مرزی باقی بماند، لذا در تلاش برای به اشتراک گذاردن بار این مسئولیت و یافتن راه‌حل‌های مشترک برای حل این بحران برآمدند. آلمان درحال حاضر، ۴۳ درصد از درخواست‌های پناهجویان را سازمان‌دهی می‌کند. سوئد هم در کنار آلمان سعی در به اشتراک گذاردن بار این مسئولیت در اتحادیه اروپا دارد؛ اما کشورهای اروپای شرقی با توزیع پناهندگان در اتحادیه اروپا چندان موافق نیستند. در این شرایط، اگر راه‌حلی پیدا نشود، حرکت آزاد افراد در منطقه شنگن با مشکل مواجه خواهد شد. آلمان اعلام کرده که یک میلیون پناهنده از سوریه، عراق و افغانستان می‌پذیرد. همچنین بازار کار آلمان به

علت پیری جامعه این کشور، استقبال گسترده‌ای از پناهجویان داشته است.

درعین حال، هجوم پناهجویان به اروپا بسیار گسترده شده و اروپا در تلاش برای ساماندهی این وضعیت برآمده و بیشتر تمرکز خود را بر روی نقاط مبدأ قرار داده است؛ اما این مسئله تنها بعد کوتاه‌مدت و احساسی قضیه است و بعد واقع بینانه قضیه، پیامدهای بلندمدت مهاجرت و آینده جوامع اروپایی است که بسیار قابل تأمل است. از سویی این خیل عظیم جمعیت، با عدم امنیت غذایی مواجه شده‌اند. برنامه جهانی غذا علی‌رغم تلاش‌های بسیاری که برای تأمین غذای آواره‌ها و پناه‌جوها در داخل سوریه، عراق، لبنان و اردن صورت داده، اعلام نموده که در صورت عدم دریافت کمک‌های مالی جدید، مجبور به پایان دادن به عملیات کمک‌رسانی در ماه نوامبر خواهد شد که این مسئله به شدت امنیت غذایی و حیات پناهجویان و آواره‌ها را تهدید می‌کند. دولت‌های اروپایی نیز به‌غیر از کمک‌هایی که قبلاً اهدا نموده بودند در حال حاضر در فرایند کمک‌رسانی غایب‌اند. در صورتی که هم‌اکنون، زمان اصلی کمک‌رسانی دولت‌ها به عملیات امداد رسانی اضطراری در کشورهای نیازمند است. این مسئله به سود دولت‌های اروپایی نیز خواهد بود چراکه اگر بحران در خاورمیانه حل نشود، به بحران پناهندگان در اروپا تبدیل خواهد شد، کما اینکه این مسئله در حال وقوع است. به همین دلیل کارشناسان معتقدند اروپا بایستی نهایت تلاش خود را برای ایجاد ارتباطی دیپلماتیک با ایران، روسیه، ترکیه و عربستان در جهت یافتن راه‌حلی سیاسی برای بحران سوریه صورت دهد. (عنایتی، ۱۳۹۴)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراست العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

نتیجه گیری

مهاجران در طول تاریخ، صرفاً به دنبال زندگی بهتر بوده‌اند و این دقیقاً همان چیزی است که می‌توان آن را وجه اشتراکی برای همه مهاجران در همه اعصار و همه کشورها دانست اعم از آلمانی‌هایی که در جستجوی زندگی بهتر در قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ به امریکای شمالی و جنوبی مهاجرت کردند یا سوری‌هایی که به دلایل مشابه طی چهار موج دست به مهاجرت زده‌اند.

خروج ایالات متحده از عراق بحران‌زده و چندپاره به لحاظ مذهبی و قومی و اتخاذ سیاست‌های فرقه‌گرایانه دولت مالکی از سال ۲۰۰۵ باعث شد تا کنشگران مهمی مانند گروه‌های قومی و مذهبی به دلیل تبعیض‌ها و سرکوب‌های نظام‌مند کشورهای عربی و اسلامی، صحنه را برای مطالبه و خواست‌های خود در عراق مناسب ببینند. این امر به نوبه خود سبب شد تا با آماده شدن زمینه برای فعالیت گروه‌های تروریستی مانند دولت اسلامی عراق و شام یا همان داعش، به مثابه اصلی‌ترین و منسجم‌ترین گروه اسلامی رادیکال، خلأ ایجاد شده در حوزه حکمرانی عراق و سوریه را با تصرف موصل، تکریت و بخش‌های بزرگی از استان الانبار و سپس به علت اشتراکات زیاد فرهنگی، قومی و مذهبی و دارا بودن مرز مشترک طولانی با سوریه تا اندازه زیادی پر کرده و سبب پیوند بحران سوریه با بحران عراق گردد (صالحی و مرادی نیاز، ۱۳۹۴: ۱۰۵ □ ۱۰۴)؛ اما در عین حال پس از تسلط بر بخش‌هایی از عراق و سوریه به اعمال محدودیت‌هایی برای اقوام و پیروان مذاهب دیگر پرداختند.

ظهور داعش در وضعیت شکننده خاورمیانه، تغییرات اساسی را در ژئوپلیتیک منطقه، وضعیت دولت‌ها و مردم آن‌ها، نیروهای فروملی، قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی ایجاد نمود. بر این اساس، نوشتار حاضر پیرامون «الزامات سیاسی» و «دیاسپورا» در سایه مهاجرت‌های اجباری ناشی از خشونت ساختاری نسبت به اقوام و مذاهب ساکن در حوزه تحت حکومت دولت اسلامی عراق و شام بررسی شد.

آنچه در این میان اهمیت دارد، هزینه‌ها و چالش‌های ادغام پناهجویان سوری در جوامع اروپایی است. بسیاری از آلمانی‌ها، از هجوم مهاجران که عمدتاً مسلمان هستند احساس نگرانی دارند. نگرانی از این‌که مهاجران با آداب و رسوم و تعارضات خود وارد جامعه اروپا شوند که بعضاً ممکن است دیدگاه‌هایی متفاوت در مورد برابری جنسیتی، حقوق هم‌جنس‌گرایان،

انجمن مطالعات جهان اسلام

Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۲۰

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۴

یهودی ستیزی و آزادی بیان داشته باشند. تشدید اسلام هراسی در اروپا از دیگر نتایج است که این امر نیز به نوبه خود سبب مسلمان ستیزی و ناشکیبایی در مقابل آنان است. تکثیر این روش تفکر مبنی بر پیش داوری های سیاسی و مذهبی و منزوی کردن افراد در جوامع غربی است. (کریمی مله و گرشاسبی، ۱۳۹۴: ۱۶۳) بحران بزرگی برای این اتحادیه و یکپارچگی آن پدید آورده است.

اما از سوی دیگر و با توجه به پیری جمعیت در اروپا، کشورهای این اتحادیه به این مهاجران نیاز دارند؛ بنابراین، این پناهندگان نه تنها اسباب مشکل در اروپا نخواهند بود بلکه ساختار جمعیتی اروپا به این مهاجران نیاز هم دارد. بر این اساس است که کارشناسان مستقل اروپایی معتقدند اروپا بایستی به این واقعیت برسد که یک قاره چند فرهنگی مهاجرپذیر است که یا به دلایل بشردوستانه و یا برای رشد اقتصادی بایستی از مهاجران همچنان استقبال کند؛ اما قوانین پناهندگی اروپا، یاریگر خوبی برای مواجهه با این مسئله نیست بلکه باید از قانون مهاجرت برای ساماندهی این مهاجران یاری گرفت. در این قانون، راه های قانونی برای مهاجرت بانگیزه های اقتصادی پیش بینی شده است که مهاجران را بر اساس مدرک تحصیلی، سن، مهارت های زبان و میزان سازگاری، رتبه بندی می کند.

همچنین باید به یاد آورد که اگر حمایت های قدرت های اروپایی و غربی نبود گروهک های تروریستی به این میزان از قدرت دست نمی یافتند و به طبع آن، موجبات بحران فعلی در این حجم از گستردگی آوارگان و پناهجویان نیز فراهم نمی گردید؛ لذا برای جبران حداقل بخشی از لطماتی که جامعه اروپا بر پیکره انسانی خاورمیانه وارد آورده، می باید قوانین مهاجرت و پناهندگی را برای این پناهجویان تسهیل نماید و تا حدودی از وخامت اوضاع بکاهد. همچنین باید در نظر گرفت که شکل گیری این دیاسپورا و مهاجرت سوری ها از این کشور، به نوبه خود سبب کاهش طبقه متوسط و تأخیر در فرایند توسعه این کشور نیز می گردد.

مسئله دیگر، مشکلات بزرگی است که برای انسان های رنج دیده از جنگ پیش می آید. بر اساس گزارش صندوق کودکان سازمان ملل متحد (یونیسف) در نتیجه درگیری های خاورمیانه و شمال آفریقا بیش از ۱۳ میلیون کودک از ادامه تحصیل محروم شده اند. در همین گزارش آمده است که ۸۸۵۰ باب مدرسه در سوریه، عراق، یمن و لیبی به دلیل آسیب، تخریب یا استفاده شدن به عنوان پناهگاه یا تصرف توسط گروه های نظامی قابل استفاده نیستند.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسة العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های جهانی اسلام

از سوی دیگر، بیشترین تعداد محرومان از تحصیل ناشی از حضور و در نتیجه فعالیت گروه‌های تندرو تکفیری بوده است به گونه‌ای که از ۷/۱۳ میلیون کودک محروم از آموزش در منطقه، ۷/۲ میلیون سوری، ۳ میلیون عراقی، ۲ میلیون لیبیایی و ۹/۲ میلیون نفر یمنی هستند (UNICEF, 2015). در نتیجه، تحقق اهداف توسعه انسانی و توسعه کم‌رنگ‌تر می‌شود و فرصت‌های آینده زندگی کودکان از بین می‌رود. وجود فقر، بیکاری و بی‌سوادی زمینه‌های مناسبی برای تبلیغات افراط‌گرایان تکفیری و پیوستن جوانان به این گروه‌ها را پدید می‌آورد. در خصوص تأثیر دیاسپورا بر دولت‌های میزبان نیز باید عنوان نمود که فراسوی ضریب نفوذ در سیاست‌های سرزمینی اصلی، جوامع دیاسپوریک، سیاست‌های کشورهای خود را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند. در پدیده دیاسپورا باید بین مهاجران معمولی (Migrant) و پناهندگی (Refuge) تفاوت قائل شد، چراکه پناهندگان دارای یک روابط متمایز با هر دو کشور هستند یعنی کشوری که آن‌ها را از آن مجبور به فرار و جایی که آن‌ها به‌طور غیرارادی در آن ساکن هستند (عبدالله پور، محسنی، رسته، ۱۳۹۶: ۷۳). نظر به این که رابطه دیاسپورا با سرزمین مادری به‌عنوان چارچوبی برای فرایند ملت‌سازی تعریف می‌شود، همچنین به علت وجود تابعیت دوگانه جوامع دیاسپوریک، ذاتاً به‌صورت طبیعی باعث تعارضات هویتی خواهد بود (عبدالله پور، محسنی، رسته، ۱۳۹۶: ۷۹) زیرا آوارگان قومی، بازیگران سیاسی فعالی هستند که در ترویج هویت‌های رقیب از کشور مستقل که در آن اقامت دارند، درگیر هستند (عبدالله پور، محسنی، رسته، ۱۳۹۶: ۸۱).

منابع

۱. حاتمی، محمدرضا (۱۳۹۶). «بازخوانش جغرافیایی از دیاسپورا»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، س ۱۰، ش ۳۷، بهار، صص. ۸۱-۶۵.
۲. حسینی، سید محمد، محمودی، علی و محمودی، زینب (۱۳۹۴). «ریشه‌های پیدایش و رشد جریان‌های تکفیری در آسیای جنوب غربی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۵، ش ۲، تابستان، صص ۸۳ - ۵۳.
۳. حق‌پناه، جعفر (۱۳۸۷). کردها و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
۴. شیرغلامی، خلیل (۱۳۸۸). «جایگاه اجتماعی و سیاسی و مسلمانان در اروپا»، فصلنامه سیاست خارجی، س ۲۳، ش ۲، تابستان، صص ۴۵۰ - ۳۹۵.
۵. صباغیان، علی (۱۳۹۲). شکست چند فرهنگ‌گرایی و مسلمانان اروپا، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۶. عبدالله پور، محمدرضا، محسنی، علی و رسته، داوود (۱۳۹۶). «دیاسپورا و خیزش ناسیونالیسم کرد با تأکید بر مدل‌های تعارض»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۷، ش ۱، بهار، صص ۷۱-۹۴.
۷. صالحی، سید جواد، مرادی نیاز، فاتح (۱۳۹۴). «پیامدهای ظهور داعش بر ژئوپلیتیک خاورمیانه»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۵، ش ۱، بهار، صص ۱۲۷ - ۱۰۳.
۸. صباغیان، علی و علی محمد خاکسار (۱۳۹۵). «نمودهای اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی در انگلستان»، دو فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۴، ش ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۵۵ - ۱۳۳.
۹. طبرزدی، مسعود (۱۳۹۴). «چرا اروپا از مهاجران سوریه استقبال می‌کند؟» قابل دسترس در: <http://www.mehrnews.com/news/2907937/>
۱۰. عنایتی لیلا (۱۳۹۴)، «اعلامیه مشترک خطاب به پارلمان و شورای اروپا - عناصر راهبرد جدید اتحادیه اروپا در قبال سوریه»، استراسبورگ ۱۴ مارس ۲۰۱۷ - JOIN(2017) 11 Final -
۱۱. قربان پور دلاور، محمد (۱۳۹۳). «وضعیت مسلمانان در اروپا؛ چالش‌های فراروی و چشم‌انداز آینده»، پژوهش‌های منطقه‌ای، ش ۳، بهار، صص ۱۳۴ - ۱۰۵.
۱۲. کریمی مله، علی؛ گرشاسبی، رضا (۱۳۹۴). «بررسی چرایی پیوستن جنگجویان خارجی به داعش»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۵، ش ۱، بهار، صص ۱۷۹ - ۱۵۵.
۱۳. مرشدی‌زاده، علی (۱۳۸۸). تبعیض و ناشکیبایی علیه مسلمانان در اتحادیه اروپا بعد از ۱۱ سپتامبر، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۱۴. نظری، علی‌اشرف و برهان سلیمی (۱۳۹۵). «چند فرهنگ‌گرایی، دیاسپورای مسلمان و اسلام‌گرایی در فرانسه: تحلیل اسلام‌رادیکال»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۶، ش ۱، بهار، صص ۱۹۴ - ۱۷۱.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های بنیادین جهان اسلام

Adamson, Fiona. (2006). "Crossing borders: international migration and national security".

International Security, 31 (1)

Brubaker, R. (2005). "The 'diaspora' diaspora". *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1).

Bassam Tibi(2007), A Migration Story: From Muslim Immigrants to European Citizens of the Heart? The Fletcher Forum of World Affairs, Vol. 31, winter

De Bel-Air, F. (2016). Migration profile: Syria.

Di Bartolomeo, A. Jaulin, T. & Perrin, D. (2012). CARIM- Migration Profile Syria. CARIM–Consortium for Applied Research on International Migration.

Galtung, J. (1985), Twenty-five years of peace Research: Ten Challenges and Some Responses, *Journal of Peace Research* 22, pp: 141-58.

Gause, F. Gregory (2014), ISIS and the New Middle East Cold War Retrieved available at: <http://www.brookings.edu/blogs/iran-at-saban/posts/2014/08/25/isis-new-middle-east-cold-war>

ILO (2014). Global Employment Trends 2014: Risk of a jobless recovery? Geneva, International Labor Office.

ILO (2015). Access to work for Syrian refugees in Jordan: A discussion paper on labour and refugee laws and policies. International Labour Organization Regional Office for Arab States.

Mahfudh, Aqeel (2012). Syria and Turkey: a turning point or a historical bet? Arab Center for Research and Policy Studies.

Mehchy, Z. & Doko, A. M. (2011). General Overview of Migration into, through and from Syria, CARIM Analytic and Synthetic Notes 2011/41.

Nora Jasmin Ragag, Laura Rahmeier, Prof. Dr. Melissa Siegel (2017) Mapping the Syrian diaspora in Germany, Maastricht Graduate School of Governance (MGSOG), Maastricht University.

Safran, William, [S.D]. "Diasporas in modern societies: myths of homeland and return", *Diaspora*. 1(1).

SALAM KAWAKIBI 2013, The Syrian crisis and its repercussions: internally displaced persons and refugees, European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies Migration Policy Centre (MPC)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية تدراس العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۲۴

سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۴

Sheffer, G. (1986). *A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics*. London: Croom Helm.

Sirkeci, Ibrahim (2015), Syrian Crisis and Migration, Migration Letters, Vol: 12, No:3, pp.181 – 192.

Syrian Crisis and Migration (PDF Download Available). Available from: https://www.researchgate.net/publication/282211382_Syrian_Crisis_and_Migration [accessed Jan 10 2018].

UNHCR. (2016a). *UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), Syria Fact sheet*, November 2016.

UNHCR. (2016b). UNHCR Syria Regional Refugee Response. Retrieved December 12, 2016, from <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>

UNICEF (2015). Education under Fire. How conflict in the Middle East Is depriving children of their schooling. available in: www.unicef.org/mena/Education-Under-Fire-English.pdf. Accessed at: (2015/10/1).

UNHCR.ORG (2016/1/19). “Syrian Regional Response”, available in: <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>. Accessed at: (2016/1/24).

WORLD BANK MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA REGION MENA ECONOMIC MONITOR, APRIL 2016 SYRIA: RECONSTRUCTION FOR PEACE, available at: <http://www.worldbank.org/en/region/mena/publication/mena-economic-monitor>

تارنما

خبرگزاری ایسنا، ۶ تیر ۱۳۹۳ <http://www.isna.ir>

خبرگزاری ایلنا، ۱۳۹۳ <http://www.ilna.ir>

خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۳/۰۳/۲۵ <http://www.irna.ir>

سایت خبری الف ۹ آبان ۱۳۹۴، قابل دسترس در: <http://alef.ir/vdcccmeq1o2bqxx8.ala2.html?306079>

نگاهی به وضعیت پناهندگان در خاورمیانه و اروپا، سازمان دفاع از قربانیان خشونت چهارشنبه، ۲۲ مهر ۱۳۹۴ http://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionales/n1_127_more_to_come_the_refugee_situation_in_the_middle_east_and_the_eu/more_to_come_the_refugee_situation_in_the_middle_east_and_the_eu

[come_the_refugee_situation_in_the_middle_east_and_the_eu](http://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionales/n1_127_more_to_come_the_refugee_situation_in_the_middle_east_and_the_eu/more_to_come_the_refugee_situation_in_the_middle_east_and_the_eu)

https://en.wikipedia.org/wiki/Dublin_Regulation -۲

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۷۰۳۰۱

به این مقاله این گونه ارجاع دهید:

خانی، حسین (۱۳۹۶)، «بحران سوریه و افزایش دیاسپورای مسلمانان در اروپا»، فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س ۷،

ش ۳، پاییز ۹۶، صص ۲۶-۱.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام